१०. मातङ्गकथा

तृतीयः भागः

चित्रं पश्यन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

प्रश्नाः ?

1. श्रीरामः कस्य देशस्य राजा ?
2. रामस्य शिरसि किमस्ति ?
3. चित्रे के के सन्ति ? ते के ?
4. रामस्य पार्श्वे का अस्ति ?

श्री राम इव पूर्वकाले अनेके राजानः पालयन्ति स्म ।
तेषु कस्यचन राज्ञः चरितम् अद्य ज्ञास्यामः ।

उद्देश्यम्

★ प्राचीनकवीनां रचनाशैल्याः तत्कालिकदेशभौगोलिकस्थितेः मानवव्यवहारशैल्याः च ज्ञापनम् ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगाहनम् अभिवर्धयन्तु ।

© SCERT not to be republished

राजवाहनो मङ्गलसूचकं शुभशकुनं विलोकयन् देशं कञ्चिदतिक्रम्य विन्ध्याटवी - मध्यमविशत् । तत्र हेतिहतिकिणाङ्कं कालायसकर्कशकायं यज्ञोपवीतेनानुमेयविप्रभावं व्यक्तकिरातप्रभावं लोचनपरुषं कमपि पुरुषं ददर्श। तेन विहितपूजनो राजवाहनोऽभ्यभाषत। ''ननु मानवजनसङ्गरहिते मृगहिते घोरप्रचारे कान्तारे विन्ध्याटवीमध्ये भवानेकाकी किमिति निवसति ? भवदंसोपनीतं यज्ञोपवीतं भूसुरभावं द्योतयति, हेतिहतिभिः किरातरीतिरनुमीयते, कथय ! किमेतदिति''। तेजोमयोऽयं न मानुषमात्रपौरुषो नूनं भवतीति मत्वा स पुरुषस्तद्वयस्य मुखान्नामजनने विज्ञाय तस्मै निजवृत्तान्तमकथयत् -

राजनन्दन ! केचिदस्यामटव्यां वेदादिविद्याभ्यासमपहाय निजकुलाचारं दूरीकृत्य सत्यशौचादिधर्मव्रतं परित्यज्य किल्बिषमन्विष्यन्तः पुलिन्दपुरोगमास्तदन्नमुपभुञ्जानाः बहवो ब्राह्मणब्रुवाः निवसन्ति। तेषु कस्यचित्पुत्रो निन्दापात्रचारित्रो मातङ्गनामाऽहम्। स च किरातजालेन जनपदं प्रविश्य ग्रामेषु धनिनः स्त्रीबालसहितानानीय बन्धने निधाय तेषां सकलधनमपहरन्नुद्धत्य

वीतदयो व्यचरम् । कदाचिदेकस्मिन्कान्तारे मदीयसहचरगणेन जिघांस्यमानं भूसुरमेकमवलोक्य दयायत्तचित्तोऽवोचम् । 'न नु पापाः, न हन्तव्यो ब्राह्मण' इति । ते रोषारुणनयनाः मां बहुधा निरभर्त्सयन् । तेषां भाषणपारुष्यमसहिष्णुरहमवनीसुररक्षणाय चिरं प्रयुध्य तैरभिहतो गतजीवितोऽभवम् ।

ततः प्रेतपुरीमुपेत्य तत्र देहधारिभिः पुरुषैः परिवेष्टितं सभामध्ये रत्नखचितसिंहासनासीनं शमनं विलोक्य तस्मै दण्डप्रणाममकरवम् । सोऽपि मामवेक्ष्य चित्रगुप्तं नाम निजामात्यमाहूय तमवोचत् ''सचिव ! नैषोऽमुष्य मृत्युसमयो, निन्दितचरितोऽप्ययं महीसुरनिमित्तं गतजीवितोऽभूत्। इतःप्रभृति विगलितकल्मषस्याऽस्य पुण्यकर्मकरणे रुचिरुदेष्यति । पापिष्ठैरनुभूयमानमत्र यातनाविशेषं विलोक्य पुनरपि पूर्वशरीरमनेन गम्यताम्'' इति, चित्रगुप्तोऽपि तत्र तत्र संतप्तेष्वयस्स्तम्भेषु बध्यमानानात्युष्णीकृते विततशरावतैले क्षिप्यमानान्, लगुडैः जर्जरीकृतावयवान्, निशितटङ्कैः परितक्ष्यमाणानपि दर्शयित्वा पुण्यबुद्धिमुपदिश्य माममुञ्चत्।

तदैव पूर्वशरीरमहं प्राप्तो महाटवीमध्ये शीतलोपचारं रचयित्वा महीसुरेण परीक्ष्यमाणशिलायां शयितः क्षणमतिष्ठम् । तदनुविदितोदन्तो मदीयबन्धुगणस्सहसा समागत्य, मन्दिरमानीय, मामपक्रान्तव्रणमकरोत्, द्विजन्मा कृतज्ञो मह्यमक्षरशिक्षां विधाय, विविधागमतन्त्रमाख्याय, कल्मषक्षयकारणं सदाचारमुपदिश्य, ज्ञानेक्षणगम्यमानस्य शशिखण्डशेखरस्य पूजाविधानमभिधाय, पूजां मत्कृतामङ्गीकृत्य निरगात् । तदारभ्याहं किरातकृतसंसर्गं बन्धुकुलमुत्सृज्य सकललोकैकगुरुमिन्दुकलावतंसं चेतसि स्मरन्नस्मिन्कानने दूरीकृतकलङ्को वसामि इत्यवदत् ।

कविपरिचयः

संस्कृतसाहित्ये गद्यकाव्यप्रणेतृषु दण्डी अन्यतमः । अयञ्च सप्तमशताब्दीयः, भारविमहाकवेः पौत्रः, दाक्षिणात्यः इति साहित्यकाराणाम् अभिप्रायः । दण्डी ग्रन्थत्रयं व्यरचयत् । १. काव्यादर्शः (अलङ्कारशास्त्रम्) २. दशकुमारचरितम् (गद्यकाव्यम्) ३. अवन्तिसुन्दरीकथा (अलभ्यम्) । सुप्रसिद्धालङ्कारिकेण राजशेखरेण **''त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः''** इति दण्डिनः ग्रन्थत्रयं प्रस्तुतम् । प्रस्तुते दशकुमारचरिते दशराजकुमाराणां साहसचरितं राजनीति - व्यवहारज्ञानञ्च स्पष्टतया वर्णितम् । **''दण्डिनः पदलालित्यमिति''** आभाणकानुसारेण स्निग्धसुन्दरपदानां सम्मेलनं माधुर्यञ्च दण्डिनः कवितायाः वैशिष्ट्यम् ।

© SCERT not to be republished

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगाहनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. निजकुलाचारः परित्यज्यते चेत् किं भविष्यति ?

२. मातङ्गः "न हन्तव्यो ब्राह्मणः" इति वदन् ब्राह्मणं रक्षितुं प्राणमर्पितवान् तादृशप्रदेशे यदि भवन्तः सन्ति चेत् किं कुर्वन्ति ?

३. प्रेतपुरीदर्शनेन मातङ्गः किम् अनुभूतवान् स्यात् इति विचिन्त्य वदन्तु ?

आ. पाठ्यांशे स्थितानां सन्धिसमासपदानाम् अधः रेखाङ्कनं कुर्वन्तु ।

इ. अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । कः कं प्रति वदति इति ससन्दर्भं लिखन्तु ।

१. "भवदंसोपनीतं यज्ञोपवीतं भूसुरभावं द्योतयति । हेतिहतिभिः किरातरीतिरनुमीयते" ?

२. "न हन्तव्यो ब्राह्मणः"

३. "पुनरपि पूर्वशरीरम् अनेन गम्यताम्"

४. "अस्मिन् कानने दूरीकृतकलङ्कोऽहं वसामि"

ई. पाठे स्थितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

१. तदेव .... अहं प्राप्तम् ।

२. मातङ्गः तस्मै .... अकथयत् ।

३. .... मातङ्गनामाहम् ।

४. तैः अभिहतः .... अभवम् ।

उ. अधः दत्तं परिच्छेदं पठित्वा प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

कस्मिंश्चित् राज्ये कश्चन राजा आसीत् । सः परमधार्मिकः। सः ज्ञानिनः मन्त्रिणः उपदेशम् अनुसृत्य राज्यं पालयति स्म । एकस्मिन् पर्वदिनसमये शत्रुः ससैन्यम् आगतवान् । अकस्मात् प्रवृत्ते युद्धे राजा पराजितः अभवत् । ते सर्वे रहस्यमार्गेण पलायनं कृतवन्तः। दुःखितं राजानं दृष्ट्वा मन्त्री एवम् उक्तवान् "ते अधर्मयुद्धं कृतवन्तः। वयमपि शत्रोः शतृणां सहकारं स्वीकुर्मः" । मन्त्रिणः चातुर्येण शत्रोः शतृणां मैत्रीं प्राप्य राजा पुनः युद्धं कृत्वा स्वीयं राज्यं प्राप्तवान् ।

© SCERT not to be republished

१. राजा कीदृशः ?

२. राजा कथं राज्यं पालयति स्म ?

३. राजा किमर्थं पराजितः ?

४. राज्ञः विजये कारणम् किम् ?

५. अनया कथया भवन्तः किं जानन्ति ?

उ. पाठं पठित्वा अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

१. राजवाहनः वने कं ददर्श ?

२. राजा वनेचरं किमिति अभ्यभाषत ?

३. 'यमलोकं दर्शय' इति कः कम् उक्तवान् ?

४. अटव्यां ब्राह्मणाः कथं निवसन्ति स्म ?

५. वनेचरस्य नाम किम् ?

६. मातङ्गः केन कारणेन यमेन भूलोकं प्रेषितः ?

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि लिखन्तु ।

१. के यमलोकं गच्छन्ति ?

२. पापफलं किमिति जानाति वा ?

३. भवान् किमपि सुकार्यं कृतवान् चेत् वदतु ।

आ. अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. पाठं पठित्वा लघुवाक्यैः कथां लिखन्तु ।

२. यदि भवतः पुरतः कमपि पुरुषं चत्वारः पुरुषाः ताडयन्ति तर्हि भवान् किं करोति ?

इ. सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

१. एनं पाठं सम्भाषणरूपेण लिखन्तु ।

२. अधः दत्तं परिच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

ఎవరైతే స్థిరములైన వాటిని వదిలిపెట్టి, స్థిరాలు కానివాటిని పొందటం కోసం ప్రయత్నం చేస్తారో, వారికి తమ దగ్గర ఉన్న స్థిరములైనవి నశించిపోతాయి. స్థిరాలు కానివి ఎలాగూ లభించవు. కావున రెండూ దక్కకుండా పోతాయి. మనిషి ఎప్పుడూ అత్యాశకు పోగూడదు.

© SCERT not to be republished

ई. प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

अस्मिन् पाठे तव किं इष्टम् ? राजवाहनो मातङ्गः ? यमपुरीवर्णनं वा ?

III. भाषांशाः

1. पदजालाभिवृद्धिः

अ. उचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

विना	अतिक्रम्य	किल्बिषहरणम्	वीतदयः

१. गोसेवया .... भवति ।

२. मातरं .... शिशुः कुत्रापि न चलति ।

३. .... पुलिन्दः मृगं मारितवान् ।

४. रमा रेखां .... धावितवती ।

आ. उदाहरणानुसारम् अधः दत्तानि पदानि उपयुज्य स्वीयवाक्यानि रचयन्तु ।

उदा - अरण्यम् - प्रेतपुरी

अरण्ये गमनम् प्रेतपुरीगमनमिव भयं जनयति ।

भूसुरः - महीधरः

सदाचारः - अपचारः

राजा - अटवी

2. व्याकरणांशाः

अ. अधः दत्तानि सन्धिकार्याणि कुर्वन्तु ।

1. सन्धिं कुर्वन्तु - सन्धिनाम निर्दिशन्तु ।	2. विसन्धिं कुर्वन्तु - सन्धिनाम निर्दिशन्तु ।
१. महा + अटवी	1. नानुमोदम्
२. सः + अपि	2. निजामात्यम्
३. पुनः + अपि	3. पुनरेव
४. न + एषः	4. विन्ध्याटवी
५. तैः + उक्तः	5. ज्ञानेक्षणम्

आ. अधः दत्तनां पदानां विग्रहवाक्यानि लिखन्तु । समासस्य नाम सूचयन्तु ।

१) कालायसकर्कशकायः २) भूसुरः ३) महीधरः

© SCERT not to be republished

इ. अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । विवरणम् अवगच्छन्तु ।

१. वागीशः ब्रह्मा ।

वाक् + ईशः = वागीशः (क् + ई = ग्)

- ककारस्य ईकारे परे ककारस्य स्थाने गकारः आगतः।

२. अजन्तः शब्दः रामशब्दः।

अच् + अन्तः = अजन्तः (च् + अ = ज्)

- चकारस्य अकारे परे चकारस्य स्थाने जकारः आगतः।

३. जगदीशः शङ्करः।

जगत् + ईशः = जगदीशः (त् + ई = द्)

- तकारस्य ईकारे परे तकारस्य स्थाने दकारः आगतः।

अनेन ज्ञायते -

पदान्ते झलां जशः भवन्ति ।

अयं जश्त्वसन्धिः इत्युच्यते ।

जश् - ज्, ब्, ग्, ड्, द्

सूत्रम् - **"झलां जशोऽन्ते"** पदान्ते झलां जशः स्युः ।

अर्थात् ञ-म-ङ-ण-न वर्णान् वर्जयित्वा पदान्ते स्थितानां वर्गीयव्यञ्जनानां स्वरे मृदुव्यञ्जने च परे तत्तद्वर्गीयतृतीयव्यञ्जनम् आदेशो भवति ।

1. वर्गीयव्यञ्जनानि + स्वरः = जश्

१. वाक् + ईशः = वागीशः

२. अच् + अन्तः = अजन्तः

३. मधुलिट् + अस्ति = मधुलिडस्ति

४. जगत् + ईशः = जगदीशः

५. सुप् + अन्तम् = सुबन्तम्

© SCERT not to be republished

2. वर्गीयव्यञ्जनानि + मृदुव्यञ्जनम् (दृश्) = जश्

१. वाक्	+	व्यवहारः	=	वाग्व्यवहारः
२. अच्	+	वर्णः	=	अज्वर्णः
३. मधुलिट्	+	डयते	=	मधुलिड्डयते
४. महत्	+	यशः	=	महद्यशः
५. सुप्	+	विभक्तिः	=	सुब्विभक्तिः

ई. अधः दत्तानि सन्धिकार्याणि कुर्वन्तु ।

अ. सन्धिं कुर्वन्तु ।

१. वाक् + देवताः

२. उत् + गमः

३. तत् + यथा

४. सत् + गुणः

५. स्वर्गात् + अपि

६. प्राक् + एव

आ. विसन्धिं कुर्वन्तु ।

१. तदपि

२. अब्जम्

३. जगद्गुरुः

४. महदिदम्

५. तावदेनम्

६. सम्यगभिहितम्

© SCERT not to be republished

परियोजनाकार्यम्

अस्य पाठस्य कर्तुः दण्डिमहाकवेः जीवनकालम् इतररचनाः बिरुदानि जानन्तु । तथैव केषाञ्चन संस्कृतकवीनां जीवनविशेषान् सङ्गृह्य भित्तिपत्रे लिखन्तु ।

अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते ।